

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Sivas Eyaleti'nden Merkeze Yansıyan Gayrimüslim Davaları ve Çözüm Önerileri

Ali Açıklık* - Kübra Dursun**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde toplum işlevsel açıdan reaya ve askerî-idari sınıf olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktaydı¹. Reaya hem Müslümanları hem de Gayrimüslimleri içine almaktaydı. Osmanlı devlet anlayışına göre halk (reaya ve askerî-idari sınıf), Allah'ın padişaha kutsal bir emaneti (vediatullah) olarak kabul edilmişti². Bu emanetin korunması, devlet idaresi tarafından halkın iâşesinin temini, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasına bağlıydı. Bu temel hedef, devletin başındaki sultanın adil bir yönetim sergilemesi ile gerçekleştirilirdi. Adil yönetimin temini için de halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi gerekmektedir. Bu anlayış çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde halka, şikâyetlerini birey olarak veya toplu halde doğrudan hükümdara ve onun başında bulunduğu Divan-ı Hümayun'a sunma hakkı tanınmıştı³. Osmanlı sultanları halkın adaletle idaresi için büyük çaba sarf etmişler, idareci zümrenin halka karşı zulümleri çoğaldığında bu zulümleri ortadan kaldırmak amacıyla “adalet-nâme” adı verilen genel fermanlar yayımlamışlardı⁴.

Halka şikâyet hakkı verilmesi, Osmanlı Devleti'nde birtakım kurumların ihdasına ve bu kurumlarda arşiv malzemesinin ortaya çıkmasına neden oldu. Divan-ı Hümayun kurumunda idari-askerî işler ile adaletin yerine getirilmesini emreden padişah hükümlerinin kopyaları veya tutanakları *defâtir-i umûr-ı mühimme, ahkâm-ı*

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, ali.acikel@gop.edu.tr ORCID:0000-0001-9477-6923

** Ar. Gör., Karamanoglu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/TÜRKİYE, kubradursun@kmu.edu.tr ORCID:0000-0003-2389-3801

1 Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C X, Ankara 2002, s. 192.

2 Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 107-129.

3 Halil İncalcık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 33-54.

4 Halil İncalcık, “Adâletnâmeler”, TTK. Belgeler II/3-4, 1965, s. 49-145.

mühimme veya kısaca *mühimme* defterlerine kaydedildi⁵. 1649 yılından itibaren, daha önce mühimme defterlerine kaydedilen hükümler konularına göre ayrı defterlere yazılmaya başlandı⁶. H. 1059-1253 / M. 1649-1742 yılları arasındaki süreçte Divan-ı Hümayun'a bizzat veya aracılarla yapılan şikâyet başvurularına karşılık olarak sadır olan hükümlerin suretleri Şikâyet defterlerine kaydedildi⁷. 1742-1908 yılları arasında mahallinde halledilemeyip merkeze gelen şikâyetler için hazırlanan hüküm suretleri Şikâyet defterleri yerine, bürokratik muameleleri kolaylaştırmak için eyalet esasına göre tutulan Ahkâm defterlerine yazıldı⁸. Merkezî yönetim ve orduya ait şikâyet hükümleri ise eskiden olduğu gibi Şikâyet defterlerine kaydedilmeye devam edildi. Son derece itina ile tutulan Ahkâm defterlerine, ihtiyaç hâsıl olduğunda bakılır, ona göre mütalaa beyan veya muamele ifa edilirdi⁹.

Osmanlı Devleti'nde şikâyette bulunma hakkına herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Bu yüzden Müslim-Gayrimüslim ya da reaya-askerî sınıf, herkesin Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulunma hakkı vardı. Konuyla alakalı taşra idarecilerine (ehl-i örf) gönderilen hükümlerde, ahalinin Divan-ı Hümayun'a olan şikâyetlerinin engellenmemesi ve bu konuda rencide edilmemesi gerektiği özellikle vurgulanmaktaydı¹⁰.

- 5 İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", s. 34; Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *DLA*, C I, 1988, s. 551.
- 6 Divan-ı Hümayun Divan kaleminde tutulan defterler hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 37-110.
- 7 Osmanlı Arşivinde "Atık Şikâyet Defterleri" başlığı altında tanımlanan şikâyet defterlerinin toplam adedi 213'tür (Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 61). Son yapılan tasniflerde, H. 910-1234 / M. 1504-1819 tarihleri arasında içine alan Osmanlı Arşivi'nde 980 numaralı Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğu'nda *A.DVN.ŞKT.* koduyla kayıtlı toplam 38 adet defteri de şikâyet defterleri kapsamında değerlendirmek gerekir (Bkz. Said Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Hejat Göyünç*, Edit. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001, s. 613-614).
- 8 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 132.
- 9 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Târîhi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C I, MEB yayınları, İstanbul 1993, s. 30.
- 10 Bu hususta örnek olarak Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 2 numaralı Şikâyet Defteri'nden (BOA. A.ŞKT-2, 239/909) aktardığı hüküm suretinde "...vusul buldukda sadır olan fermân-ı celilü'l-kadrim üzere amel edip dahi min ba'd mezburları himâyet edip ve her husus ile görüp gözedip Asitane-i saadetime varıp şikâyet ettiniz deyü ve âhar tarikle rencide ve remide etmeyip ve adam göndermeyip ve fukarâyı himayet ve siyanet üzere olup min ba'd re'âyâ fukarâsının ve memleket ahalsinin hilâf-ı şer'-i şerif rencide ve remide olduklarına kat'â rıza-yı şerifim yokdur ana göre emr-i şerifimin mazmunu ile âmîl olasın..." denilmektedir. Bk. Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1656/17690.pdf>, s. 179.

1742-1908 yılları arasında Sivas Eyaleti'nden devlet merkezine yansıyan şikâyetlerle ilgili Divân-ı Hümayûn kararları Sivas Ahkâm Defterleri'ne kaydedildi. Toplam 36 adedi bulan bu defterlerde eyalete bağlı Sivas, Amasya, Arabkir, Bozok, Canik, Çorum ve Divriği sancakları ile bunlara tabi olan kaza ve köylere ait şikâyet hükümleri yer almaktadır. Genel olarak bu hükümler; eşkıya soygunları, ehl-i örf suistimalleri, bazı mahkeme kararlarına itirazlar, borçlarla alakalı şikâyetler, toprak anlaşmazlıkları, timar ve zeamet sahipleri ile köylüler arasında vergi tahsiline dair şikâyetler, bazı esnaf kolları arasındaki anlaşmazlıklar, vakıflarla ilgili şikâyetler, zimmi tebaanın (Gayrimüslim) kendi arasında ve Müslim reaya ile olan anlaşmazlıkları gibi konuları içermektedir. Kısaca, bu hükümlerde, Sivas Eyaleti'nin sosyo-ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Tespitlerimize göre, söz konusu defterler üzerinde birkaç çalışma yapılmıştır¹¹.

Bu bildirimizde, 1742-1744 yılları şikâyet konularını içeren 1 numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'ne göre, Sivas Eyaleti'nden devlet merkezine yansıyan 65 adet Gayrimüslim şikâyet davası ve Divan-ı Hümayûn'un çözüm önerileri üzerinde durulacaktır.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinin Fiziki ve Diplomatik Özellikleri

Sivas Ahkâm Defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Divan-ı Hümayun Defterleri tasnifi içinde yer almaktadır. Bu defterler, ciltli olup her bir defterin kapak üzeri ebru desenli kâğıtlarla kaplıdır. Sayfa adetleri 117 ila 399 arasında değişmektedir. Bizim incelemeye esas olarak aldığımız 1 numaralı defter 289 sayfadan oluşmaktadır. Bu defterin kapağı üzerinde yer alan tezyinatlı tanıtım etiketinde “Sivas Defteri. Min Evâili Cemâziyelahir sene 1155 ilâ Evâhiri Cemâziyelâhir sene 1157” bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiden defterin Ağustos 1742-Ağustos 1744 tarihleri arasındaki şikâyet kayıtlarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

11 Ali Açık, “1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri”, *Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, III, Samsun 2012, s. 433-445; Sibel Pekdoğan *19 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-60)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014; Kübra Dursun, *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015; Buket Çelik “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, İksad Yayınevi, Gaziantep, Ağustos 2017, s. 112-137; Fulya Özdemir, “Eyalet-i Sivas'ta Ekonomik ve Sosyal Hayat (I No'lu Sivas Ahkâm Defterine Göre)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017.

Sivas Ahkâm defterleri, divânî yazı ile yazılmıştır. Divânî yazı, Divan-ı Hümayun'da tutulan kayıtlarda kullanılan bir yazı olduğu için bu isimle adlandırılmıştır. Defterlerdeki hüküm suretleri, zamanla farklı Divan-ı Hümayun kâtipleri tarafından yazıldığı için yazının okunabilirliği ve estetiği açısından farklılıklar göze çarpmaktadır. Bazı hükümler gayet açık ve rahat okunabilirken bir kısmı oldukça karmaşık ve güçle çözülebilmektedir.

İncelediğimiz defterdeki şikâyet hükümlerine diplomatik açıdan bakıldığında, öncelikli olarak bu kayıtların Divan-ı Hümayun'dan sadır olan şikâyet hükümleri olmayıp bunların kopyaları olduğunu ifade etmek gerekir¹². Orijinal hükümler, ilgili adlî ve idari-askerî otoritelere ya da şahıslara havale edilmiştir¹³.

Defterlerdeki her bir hüküm suretinin girişinde şikâyet konusunun çözümü için eyalet dâhilinde idari-askerî otorite sahipleri ile adlî mercilere hitapta bulunulmuştur. Hüküm suretlerinde adlî ve idari-askerî yetki sahipleri olarak *beylerbeyi, sancakbeyi, muhassıl, muhassıl vekili, voyvoda, kadı ve nâib* gibi taşra birimlerinin yöneticileri zikredilmiştir. Bu husus aşağıdaki iki örnekte açıkça görülmektedir:

“Sivas vâlisine [ve] kâdisına ve Tokad Kazâsı nâ'ibine hüküm ki ...”¹⁴

“Eğin kâdisına ve Eğin hassa voyvodasına hüküm ki...”¹⁵

Girişteki hitap cümlesini müteakiben şikâyet yapanların künyeleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Defterdeki hükümlere bakıldığında şikâyetçilerin üç grupta toplandığı görülmektedir:

1- Bütün bir kaza halkını temsil ederek doğrudan kadıya gidip onun vasıtasıyla arz-ı halde bulunanlar.

“Sen ki Ünye kâdisı Mevlâna-yı mûma-ileyh İsmail Adlî zîde fazlulusun mektup gönderüb Ünye Kazâsı'nda sâkin ehl-i zimmet re'âyâ meclis-i şer'ce varub...”¹⁶

“Sivas Kazâsı nâibi Mevlâna Mehmed Hamdi zîde ilmihu südde-i

12 Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C VII-VIII, (1988), s. 41.

13 J. E. Matuz, “Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century”, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (edit., Caesar E. Farah), The Thomas Jefferson University Press, Missouri, (1993), s. 23.

14 Sivas Ahkâm Defteri=*SAD* 1, 4/3.

15 *SAD* 1, 108/1.

16 *SAD* 1, 3/1.

sa'adetime mektub gönderüb Sivas Eyâleti'nde Karahisar-ı Behramşah
Kazâsı kurâları ve ahâlileri bi-ecmailhim meclis-i şer'e varub..."¹⁷

2- Halktan bir ya da birkaç şahıs şahsen Divan-ı Hümayun'a gelerek veya
doğrudan arz-ı halde bulunurlar.

"Kazâ-i mezbûr [Eğîn] ahâlisi gelüb..."¹⁸

"Tüccardan Haçık nam zimmi gelüb..."¹⁹

"Kazâ-i mezbûra [Divriği] tâbi'bağlı Aşve? nâm karyeden Donik ve
Ovannes nâm zimmiler südde-i sa'adetime arz-ı hal edüb..."²⁰

"Tokat mahallâtından Ka'be Mahallesi sâkinlerinden Kirkor veled-i
Ovannes nâm zimmi südde-i sa'adetime arz-ı hal edüb..."²¹

İncelediğimiz Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimlerle ilgili şikâyet hükümlerinin
57'sinde bir veya birkaç kişinin Divan-ı Hümayun'a doğrudan başvurduğu, kalan
6 hükümde şahısların bireysel ya da toplu olarak arz-ı hal ile Divan'a müracaat
ettiği görülmektedir.

3- Kadıların şikâyet konuları hakkında doğrudan Divan-ı Hümayun'a gönderdiği
mektup veya *arzlar*.

"Sen ki Osmancık kâdısı Mevlâna Mehmed zîde fazluhusun südde-i
sa'adetime mektub gönderüb ..." ²²

"Sen ki Amasya kâdısı Mevlâna Esseyid Fazlullah zîde fazluhusun südde-i
sa'adetime mektub gönderüb..." ²³

Ahkâm hükümlerinde şikâyette bulunanların kimlik bilgilerinden sonra şikâyet
konusunun anlatıldığı kısma geçilir ve burada şikâyet konusu ayrıntılı olarak
verilir. Aşağıya aldığımız iki örnekte belirttiğimiz hususlar açıkça görülmektedir.

"...kazâ-i Osmancık'da vakı' Emir Bozar Zâviyesi Vakfı'nın mütevellileri
Seyyid Ahmed Efendi ve vâlidisi Şerife Rabia diyar-ı âhârda olmağla vakf-ı
mezbûru rüyete iktidârları olmayub her sene birer bigâne kimesnelere

17 SAD 1, 6/3.

18 SAD 1, 108/1.

19 SAD 1, 30/7.

20 SAD 1, 58/5.

21 SAD 1, 164/2.

22 SAD 1, 1/2.

23 SAD 1, 20/1.

sipariş etmeleri ile umûr-ı vakfi muhtell ve murtezikanın vezâiflerine halel-târî olmağla mütevellilerin ve murtezika-yı vakfın muhtarı olan El-Hac Osman zîde kadrehu murtezika-i vakıfdan olub vakf-ı mezbûru rüyete iktidârî olmağla beher sene kaymakam-ı mütevellî olmak üzere yedine emr-i alişânım ihsan olunmak bâbında ricâsın arz ...”²⁴

“...bunlar karye-i mezbûrenin defterde mukayyed zimmi ra‘iyyet ve ra‘iyyeti oğullarından olub üzerlerine edâsı lâzım gelen resm-i ispençeleri kanûn ve defter mücebince karyeleri zâbitine edâ idüb erbâb-ı tumâr karyelerinden Berkin? nâm karyenin defterde mukayyed reâyâlarından degiller iken karye-i mezbûre sipahileri hilâf-ı kanûn ve defter on seneden mütecâviz fuzulî ve tegallüben resm-i ispençe nâmıyla akçelerin alub gadır itmeleriyle bundan akdem ol vechile olan te‘addileri men‘ olmuşken memnu olmayub ...”²⁵

Şikâyet konusunun anlatıldığı kısmı müteakiben şikâyet konusunun halli için ne yapılması gerektiğinin cevabı olarak *emir-hüküm* kısmı yazılır. Aşağıya aldığımız iki örnek, ifade ettiğimiz hususu açıkça göstermektedir.

“...ve Asitânede ahâliden misafireten mevcut bulunan iki nefer kimesneden istihbâr olundukta minvâl-i muharrer üzere olduğun âla tariki’s-şehâde haber ve mezbûr El-hâc Osman kaymakam-ı mütevellî olunmak bâbında istidâ-yı inânet eyledüğün bil-fil Anadolu kâdaskeri olan Mevlâna Mehmed edâme Allahu Teâla fazâilehu ilâm etmeğün müşârün-ileyhin ilâmı mücebince amel olunmak için yazılmıştır”²⁶

“...hilaf-ı kanûn ve defter taaddiden hali olmadıkları ve şeyhü’l- islâmdan fetvâ-yı şerîfe verildiğün bildirüb mücebince amel olunub hilâf-ı kanûn ve defter resm-i ispenç nâmıyla akçe talebiyle ta‘addî ittirilmeyüb meni bâbında hükm-i hümâyûnum ricâ eyledikleri ecilden hilâf-ı kanûn ve defter ta‘addî ittirilmemek için yazılmıştır”²⁷

Emir-hüküm kısmı tamamlandıktan sonra kayıt tarihi düşülür. Tarih yazımında günler Evâ’il (1-10 arası), Evâsıt (11-20 arası) ve Evâhir (20-30 arası) şeklinde, aylar rumuz ile seneler ise rakamla yazılmaktadır. Bu bilgileri aşağıda verilen iki örnek teyit etmektedir.

24 SAD 1, 1/2.

25 SAD 1, 58/5.

26 SAD 1, 1/2.

27 SAD 1, 58/5.

Fî Evâili C sene 1155²⁸

Fî Evâhiri Za sene 1155²⁹

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu

Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaaya dinî, adli, idari ve eğitim alanlarında kendi kurumlarını ve yasalarını düzenleme ve kullanma hakkı tanımıştı. Ayrıca her bir Gayrimüslim cemaate kendi başkanını seçme hakkı vermişti. Gayrimüslim cemaatler de kendi teşkilatlarını kurarak, yarı bağımsız bir statü içinde cemaat işlerini yürütmüşlerdi³⁰.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Gayrimüslimler, dinî mensubiyetlerine göre bir cemaatin üyesi idiler. Her Gayrimüslim cemaat, bağımsız bir dinî grup ya da “millet” olarak kabul edilmişti. Bu cemaat ya da millet liderleri, kurdukları teşkilatlarıyla hükümetle Gayrimüslim tebaa arasındaki resmî işlemlerin yanı sıra cemaatlerinin dinî, adli ve eğitim işlerini yürütmekle yükümlü idiler. Ülkedeki bütün Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmekteydi³¹. Gayrimüslimlerin devlete karşı yükümlülükleri özetle vergi (cizye ve diğer vergiler) ödeme, sosyal hayatta kıyafet kısıtlamalarına tabi olma ve siyaset yaşama uymaktan ibaretti³².

İslam hukukunu uygulayan Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve bu devletin tebaası olan Gayrimüslimler hukuki bakımdan “*zimmî*” statüsünde idiler. Devlet, zimmîlerin can ve mal dokunulmazlıkları ile din ve vicdan hürriyetlerini korumakla yükümlü idi. Hukuk alanında Gayrimüslimlerin, kendi aralarındaki aile ve mirasla alakalı özel hukuka ait meselelerini öncelikle kendi dinî cemaat kurumlarına götürme, istemeleri halinde şer'î mahkemelere müracaat etme hakları vardı³³. Zimmîler, özel hukukla alakalı meselelerini çözmek için çoğu zaman tek hakimli şer'îye mahkemesine müracaat ettiler. Gayrimüslimler tarafından da şer'î mahkemeye getirilen bütün davalar, karara bağlanarak mahkeme defterine yani “*şer'îye sicili*”ne

28 SAD 1, 1/3

29 SAD 1, 65/3

30 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 38.

31 Eryılmaz, *age*, s. 38-39.

32 Eryılmaz, *age*, s. 45-51.

33 İslam hukuku ve Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin hukuku statüleri hakkında özet bilgi için bk., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 7-15.

kaydedilmekteydi. Bu hususta Osmanlı şer'î mahkeme defterlerinde pek çok kayıt bulunmaktadır.

Gayrimüslim Osmanlı tebeası, kamu düzenini ilgilendiren alanlarda devletin hukukuna (şer'î ve örfî) tabi idiler. Ancak İslam hukuku çerçevesinde hareket etmeleri durumunda, Gayrimüslimlere devlet tarafından zimmet antlaşmasının hükümlerine göre davranılmakta ve korunmaktaydılar. Özellikle, ferdî haklar açısından Osmanlı yönetimi Gayrimüslim vatandaşlarını, Müslüman vatandaşlarından ayırt etmemiştir. Zimmilere de angarya uygulayan ve zulüm yapan yöneticileri şikâyet hakkı verilmiştir. Arşivlerde yer alan arz-ı hal ve arz-ı mahzarlardan, Gayrimüslim reayanın, yöneticiler (ehl-i örf) hakkındaki şikâyetlerini merkeze kolaylıkla iletebildikleri ve merkez tarafından da gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır³⁴.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Gayrimüslimler ile İlgili Hüküm Suretleri

Bu başlık altında, 1 numaralı Sivas Ahkam Defteri'nde kayıtlı bulunan Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri önce konularına göre ana kategoriler çerçevesinde tasnif edilecek ardından her bir kategori içerik olarak ele alınacaktır. Ayrıca bu hüküm suretlerinin hukuki sonuçları üzerinde durulacaktır.

1. Hükümlerin Konularına Göre Kategorik Dağılımı

İncelenen Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimlerle ilgili toplam 65 hüküm sureti yer almaktadır. Bu rakam defterdeki toplam hüküm suretlerinin (1329 adet)³⁵ yaklaşık %4.9'una tekabül etmektedir. 1649-1653 yılları arasındaki Şikâyet defterlerini kapsayan bir çalışmada Gayrimüslimlerle ilgili şikâyet davalarının oranı %10 olarak tespit edilmiştir³⁶. Bu oranın yüksekliği veya azlığının eyaletlerdeki Müslim-Gayrimüslim nüfus oranlarına bağlı olduğu düşünülebilir.

Gayrimüslimlerle ilgili toplam 65 hüküm suretinin 38 adedi tamamen Gayrimüslim tebaa arasındaki anlaşmazlıklarla, kalan 27 hüküm sureti de Müslim ve Gayrimüslim reaya arasındaki ihtilaflarla alakalıdır. Bu hüküm suretlerinin içerik bakımından kategorik dağılımı aşağıda Tablo 1'de verilmiştir. Tablodaki dağılımdan defterdeki hüküm suretlerinin alacak-verecek davaları (%41,53); özel

34 Belkis Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", [http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/\(1987\)/20756.pdf](http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/(1987)/20756.pdf), s. 180.

35 Özdemir, *agt*, s. 6.

36 Gümrükçüoğlu, *agm*, s. 188.

yaşama ve mülkiyete müdahaleye dair şikâyetler (%13,84); para ve eşya gaspı, haksız para talebine dair davalar (%12,30); vergi usulsüzlükleri ile ilgili şikâyetler (%10,76); miras davaları (%9,23); ve cinayet (katl), darp, zulüm ve taciz davaları (%7,69) kategorilerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kategorilere ait oranlardan alacak-verecek davalarının büyük çoğunluğu teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Gayrimüslimlerle İlgili Hükümlerin Kategorik Dağılımı

Kategori	Hüküm Sayısı	Yüzde (%)	Referans
1. Alacak-verecek davaları	27	41,53	1(m)/3; 5/2; 17/4; 25/1; 30/7; 44/4; 74/4; 85/4; 90/1; 108/1; 111/5; 118/3; 155/1; 156/4; 177/3; 198/1; 220/5; 228/3; 242/2; 254/2; 257/4; 260/4; 262/1; 271/2; 273/3; 276/3; 288/2;
2. Özel yaşama ve mülkiyete müdahale şikâyetleri	9	13,84	6/1; 8/2; 26/4; 31/2; 48/4; 90/5; 98/5; 164/2; 187/3
3. Para ve eşya gaspı ile haksız para talebi şikâyetleri	8	12,30	4/3; 145/3; 152/1; 166/3; 168/3; 183/4; 196/2; 260/5;
4. Vergi usulsüzlüklerine dair şikâyetler	7	10,76	12/3; 24/3; 58/5; 76/4; 215/6; 230/2; 231/5
5. Miras davaları	6	9,23	11/1; 70/1; 135/2; 180/2; 190/4; 197/2;
6. Cinayet (katl), darp, zulüm ve taciz davaları	5	7,69	82/4; 191/4; 195/5; 243/1; 284/3
7. Diğer	3	4,61	147/4; 169/3; 272/2
Toplam	65	100	

2. Hüküm Suretlerinin İçerik Bakımından Değerlendirilmesi

Burada, yukarıda konularına göre kategorik dağılımı verilen Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri içerik olarak ele alınacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için kategorik dağılımı oluşturan başlıklara göre değerlendirmeler yapılacaktır.

a. Alacak-Verecek Davalarına Dair Hükümler

Bu kategori ile alakalı 1 numaralı Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimleri ilgilendiren toplam 27 dava kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlardan dördünde Gayrimüslim sarraflar senet mukabili borç para vermişler ancak alınan borçlar zamanında geri ödenmemiştir. Örneğin, sarraf taifesinden zimmi Timur'un

Sivas'ta Ali Baba Zaviyesinin zaviyedarı olan Ali Ağa'da 1150/1736 senesinde 400 kuruş alacağı olup talep ettiğinde vermemiştir. Bunun üzerine Bogos adlı zimmiyi vekil tayin ederek borcun vekil aracılığı ile ödenmesi için emr-i şerif ricasında bulunmuştur. Merkez, davanın mahallindeki mahkemede görülmesi için Sivas valisine ve Sivas kadısına Evâsıt-ı Receb 1155/Eylül ortaları 1742 tarihli emir göndermiştir³⁷. Diğer hüküm suretleri, *Sarrağ zimmi Şahin'in bazı Sivas kazası sakinindeki alacak hakkı*³⁸; *sarrağ taifesinden Matos ve Nikos adlı zimmilerin Sivaslı Mustafa'daki 1750 kuruş alacak hakkı*³⁹ konuları ile alakalıdır.

Alacak-verecek davaları kategorisindeki davalardan diğer üç tanesi tüccar Gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklarla alakalıdır. Bu üç dava kaydından birincisinde, tüccar Haçık zimmi Tokat sakinlerinden Bazirgân Ohan'a 1150 senesinde “var Erzurum'da tilki boğazı al ve İstanbul'a götür bey eyle” diye 3000 kuruş vermiştir. Ohan “ben diyar-ı ahire gidüp gayri meta alırım” dediğinde Haçık razı olmayıp “elbette var Erzurum'dan al ve İstanbul'a götür bey olunur ise bey eyle olunmaz ise Valide Hanı'nda sakin Abustol nam zimmiye teslim eyle badehu sen bu tarafa gel. Ben sana yirmi otuz kise akçe verüp aher diyara gönderirim” diye buna emir vermiştir. Bu da ona bir senet verip emri üzere Erzurum'dan tilki boğazı satın alarak Asitane'ye götürmüş, satamayıp adı geçen Abustol'a teslim ederek teslim dair kâğıt almıştır. Lakin bu başka yerden aldığı mal ile kar edip 400 kuruş kazanmıştır. Haçık, bu parada alakası olmamasına rağmen, Abustol'dan aldığı kâğıdı verip senedini geri istediğinde, vermedikten gayri kazancından haksız yere 266,5 kuruşunu almıştır. Bunun üzerine Ohan, para ile senedin geri verilmesi hususunda emr-i şerif rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi için Tokat Kazası naibine Evâil-i Şaban 1155/Ekim başları 1742 tarihli hüküm gönderilmiştir⁴⁰. Diğer iki hüküm sureti, *Ermeni Acem tüccarı Mihail adlı zimminin vekili Tokatlı Avron oğlu Simon üzerindeki 14 kise değerinde mal ile 9 kise mal-ı mudaraba akçesine, bunun ölümü üzerine el koyan Simon'un mirasçılarının vasisi Acem Avi adlı zimminin yargılanması için İstanbul'a getirilmesi*⁴¹ ve *Tokat'ta sakin ve Ermeni Acem tüccarından Ağıcan zimminin kardeşleri Ovak ve Hocas Acem zimmilerdeki 628 kuruş alacak hakkı*⁴² konularıyla ilgilidir.

37 SAD 1, 17/4.

38 SAD 1, 177/3.

39 SAD 1, 155/1; 198/1.

40 SAD 1, 30/7.

41 SAD 1, 74/4.

42 SAD 1, 111/5.

Alacak-verecek davaları kategorisindeki davalardan ikisi şirket ortakları arasındaki anlaşmazlıklarla alakalıdır. Bu davaların ilkinde, İsa adlı zimminin, Kırkor ve oğlu Ovannes ile 1150/1736 senesinden beri şirket-i inan ile ortak olarak çalışmakta iken sene sonu muhasebesinde 1200 kuruş alacak hakkı ortaya çıkmıştır. Kırkor ve Ovannes bu parayı ödemeyip firar etmişlerdir. Bunun üzerine zimmi İsa, davası ile alakalı Şeyhülislam'dan fetvası olduğunu bildirip meselenin kanun üzere çözümü için Divan'dan hüküm ricasında bulunmuştur. Divan'dan meselenin mahalli mahkemece çözülmesi yönünde [Sivas Eyaleti] kadıları ve Tokat Kazası naibine Evâil-i Şevval 1155/Aralık başları 1742 tarihli hüküm gönderilmiştir⁴³. İkinci davada, Tokatlı Peştimalcı İstafan adlı zimmi 1150 senesinde mudaraba yoluyla El-Hac Ömer'den 1300 kuruş alıp şirket üzere ticaret yapmaktayken hasıl olan faizi ve asıl akçeyi vermeden vefat etmiştir. Ölen kişinin oğlu bunun oğlu Mustafa'ya 600 kuruş verip aralarında sulh yapmışlardır. El-Hac Ömer, bu sulhu kabul etmeyerek asıl maldan kalan 700 kuruşun kendisine tediyesi için emr-i şerif rica etmiştir. Bunun üzerine, Divan'dan davanın yerel şer'î mahkemede görülmesi hakkında Tokat mollası ve Tokat voyvodasına Evâsıt-ı Rebiülahir 1157/Mayıs ortaları 1744 tarihli hüküm yazılmıştır⁴⁴.

Bu kategoride geriye kalan şikâyetler, sıradan insanlar arasındaki farklı konulardaki alacak-verecek davaları ile ilgilidir. Bunların konuları özetle şöyledir: *Eğin Kazası'nda bazı zimmilerden zimmi taifesinin vekili oldukları iddiası ile bazı zimmilerden alacak talebi*⁴⁵; *Tokatlı Ali ve Asador'un yine Tokat'ta kazancı esnafından Ohan, Pabuk, Mıgırdıç ve sair den alacak iddiası*⁴⁶; *Tokat sakinlerinden Nasran ve oğulları ile İsa ve Nikos zimmiler arasındaki alacak iddiası*⁴⁷; *Tokat sakinini Mustafa ile vekili Takoz zimmi arasında mal satışından dolayı yaşanan ihtilaf*⁴⁸; *Seyyid Mehmet'in 950 kuruşunu Amasyalı Andon ve destekçilerinin zorla alıp geri ödememesi*⁴⁹; *Eğin Kazası ahalisinin vekilleri olan Agop ve Bogos'un zimmelerine para geçirmeleri*⁵⁰; *Gümüş Kazası Hacı Köyü'nden Asador zimmi ile Mardiros zimmi arasındaki alacak meselesi*⁵¹; *Sivas Kazası Dodurga Köyü'nde Kethuda Kocabaşı oğlu Maniskan'ın köydeki*

43 SAD 1, 44/4.

44 SAD 1, 257/4.

45 SAD 1, 1(m)/3.

46 SAD 1, 5/2.

47 SAD 1, 25/1.

48 SAD 1, 85/4.

49 SAD 1, 90/1.

50 SAD 1, 108/1.

51 SAD 1, 118/3.

*fukaranın paralarını alıp geri ödememesi*⁵²; *Sivaslı Mihail zimmi ile yine Sivaslı Haçik Şalikin zimmi arasındaki alacak-verecek meselesi*⁵³; *Amasya sakinlerinden Aleksan, Andon, Servan oğlu Karabet, Emvador ve Gürcü Davir adlı zimmilerin yine Amasya'da sakin bazı Müslim ve Gayrimüslim şahısların vergileri için borç olarak verdikleri 3000 kuruşu alamamaları*⁵⁴; *Bask zimminin eski Tokat voyvodası Darendeli Hüseyin Ağa zimmetindeki 1040 kuruş alacağı*⁵⁵; *Divriği Kazası Ertamuk Köyü'nden Yanos ve Arakil zimmilerden Bekir Beşe, Kör Yazıcı ve sair kişilerin dedelerinin borcu olduğu iddiası ile para talep etmeleri*⁵⁶; *el-Hac Mehmed'in Aleksan ve Sekyas adlı zimmiler vasıtasıyla İstanbul'a havale ettiği paranın mahalline ulaşmaması*⁵⁷; *David ve Artin adlı zimmilerin Gedegralı Todori oğlu Abraham zimmi zimmetindeki beş yıllık çalışma ücretlerinin ödenmemesi*⁵⁸; *Han-ı Cedid Kazası Yeniköy Köyü'nden Babağ adlı zimminin Sivaslı Adil oğlu Mehmed'e 540 kuruşluk borcuna karşılık Mehmed'in bunun tarla ve değirmenine el koyması*⁵⁹; *İstanbul sakini Mikail adlı zimminin Sivaslı Çancak Şahin adlı zimmiye borç para kefilliğinde yaşanan sıkıntı*⁶⁰; *Divriğili Arakil, Ovannes ve Bedros zimmilerin Müslim ve Gayrimüslim bazı kişilerden aldıkları malların bedellerini ödemedi alacaklılarla ihtilafa düşmeleri*⁶¹; *ve Sahak adlı zimminin Tokatlı İsrail, Kasbar ve Mührap zimmilerdeki 45 kise akçe alacağının ödenmemesi*⁶².

b. Özel Yaşama ve Mülkiyete Müdahaleye dair Hükümler

Bu kategorideki davalar ile ilgili elimizde toplam 9 adet şikâyet hükmü yer almaktadır. Bu hükümlerden dördünde bazı Gayrimüslimler komşularının evlerine bitişik bina yaparak onların meskenlerinin gün ışığını kesmişler ve özel yaşamlarına müdahale etmişlerdir. Örneğin, Eğin Kazası'nda Çorak Köyü'nde Aleksan zimmi, evine bitişik evi bulunan Arakil zimminin 1150/1736'da evine köşk çıkıp bunun evinin gün ışığını kesmesinden dolayı davacı olmuştur. Mahkeme Aleksan'ı haklı bulmuş ancak Arakil mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle Aleksan, Arakil'in ihdas ettiği köşkün mahkeme ve voyvoda vasıtasıyla kaldırılması

52 SAD 1, 156/4.

53 SAD 1, 220/5.

54 SAD 1, 228/3.

55 SAD 1, 242/2.

56 SAD 1, 254/2.

57 SAD 1, 260/4.

58 SAD 1, 262/1.

59 SAD 1, 271/2.

60 SAD 1, 273/3.

61 SAD 1, 276/3.

62 SAD 1, 288/2.

için merkezden emr-i âli rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede halledilmesi için Eğin kadısı ve voyvodasına Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁶³. Diğer üç hüküm, *Eğin Kazası'ndan Minas ve kardeşinin evlerinin yakınına David adlı zimminin ev yaparak bunların pencerelerinin gün ışığını kesmesi*⁶⁴; *Eğin Kazası'nda Hazer zimminin evine, komşusu Altuni zimminin evinin penceresinin havale olması*⁶⁵; ve *Tokat'ta KabeMahallesi'nden Rabia adlı kadın, komşusu Kürkor'un evine tadilat yaptığında bunun muftağının ışığını kestiği iddiası*⁶⁶ konuları hakkındadır.

Özel mülke müdahale ile ilgili diğer hüküm suretlerinde Gayrimüslimlere ait mülk arsa, bağ ve menzillere yine Gayrimüslim şahıslar tarafından haksız müdahaleler yapılmıştır. Örneğin, Eğin kadısına hitaben yazılan Evâsıt-ı Cemaziyeahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hükümde, Eğin kazasında Çorak Köyü'nden Mihail zimmi, 19 yıl evvel satın aldığı arsasına arsanın eski sahibinin oğlu Kazir tarafından müdahale edildiği ancak sonra 95 kuruşa uzlaştıklarını belirtilmiştir. Daha sonra Mihail bu arsa üzerine bir ev yaptırmış fakat bu sefer de Dimitri zimmi ev arsasına Kazir'in babasından 13 sene evvel satın aldığı gerekçesiyle müdahale etmiştir. Mihail, Dimitri'nin haksız müdahalesinin kaldırılması için merkezden hüküm istemiştir. Merkezden meselenin yerel mahkemede halledilmesi emredilmiştir⁶⁷.

Özel mülke müdahale ile ilgili diğer hükümler, *Eğin Kazası'na Gamzegat Köyü'nde Antaran adlı zimmi kadının kocasından satın aldığı mülklere kocasının alacaklıları tarafından müdahale edilmesi*⁶⁸, *Haçik zimminin babası Boğos'un Sivas'ta Mustafa b. İbrahim'den ferağ ettiği arazide Mustafa'nın kız kardeşinin hak iddia etmesi*⁶⁹, *Eğin Kazası'nda Vank Köyü'nde Simav zimmi amcası ve validesinden hibe ve ferağ ile aldığı emlake amcasının ferağdan vazgeçtim diyerek müdahale etmesi*⁷⁰ konuları ile alakalıdır.

c. Para ve Eşya Gaspı ile Haksız Para Talebi Davalarına dair Hükümler

Bu kategori ile alakalı 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde Gayrimüslimleri ilgilendiren toplam 8 şikâyet kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlardan üçünde ev ya da

63 SAD 1, 8/2.

64 SAD 1, 90/5.

65 SAD 1, 98/5.

66 SAD 1, 164/2.

67 SAD 1, 6/1.

68 SAD 1, 31/2.

69 SAD 1, 48/4.

70 SAD 1, 187/3.

oda basıp para ve eşya gaspı yapıldığı yönünde şikâyetler dile getirilmiştir. Örneğin, Sivas valisi ve kadısı ile Tokat kazası naibine gönderilen Evâil-i Cemaziyelahir 1742/Ağustos başları 1742 tarihli hükümde, Tokat sakinlerinden kazancı zimmi Habbal oğlu Ohan, Bapuk, Mıgırdıç ve Abraham'ın evlerini, yine aynı yerden Keşiş oğlu Arslan, Musa, İskender, Sem oğlu Mıgırdıç, Kirkor, Simavon, Kesir, Haçador, Simon ve Abraham isimli zimmiler birlikte 1150/1736 senesinde basıp bir miktar mal ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bu malların mahkeme yoluyla alınması ve gasıpların cezalandırılması için hüküm talep edilmiş, merkezden meselenin yerel mahkemede halledilmesi istenilmiştir⁷¹. Diğer şikâyet hükümleri, *Ohan ve zevcesi Maryem zimmilerin tüccar Aleksandır'ın ortağı Sirmon'a 500 kuruşu emanet olarak götürüp teslim etmeleri, Sirmon'un bunu inkâr etmesi yanında Ohan'ı habs ve evine varıp 2000 kuruş malını gasp etmesi*⁷²; *eşkyadan Şeyh oğlu Ahmet ve kardeşi Seyyid Bekir'in Harasan adlı zimminin odasını basıp 100 kuruş naktini, 200 kuruşluk eşyasını ve bir kılıcını gasp etmeleri*⁷³ konuları ile ilgilidir.

Geriye kalan 5 adet şikâyet kaydı, birbirinden farklı içeriklere sahiptir. Bunların özetle konuları şöyledir: *Yeniil kazasında Gören köyünden Bayramşah adlı zimminin bazı mülk ve eşyasına, yine aynı köyden Ohan zimminin zorla el koyması*⁷⁴; *Eysil adlı zimminin İstanbul'da birlikte kaldığı Aslan isimli zimminin 150 kuruşunu çalıp Sivas Kazası'na firar etmesi*⁷⁵; *Tokat'ta kazancı esnafından Karabet, Todor, Haçador, Kirkor, Mıgırdıç ve sair zimmilerin yine kazancı olan Pasak zimmiden tehditle 600 kuruş para almaları*⁷⁶; *Divriği'de el-Hac Mehmed'in Gürcü adlı zimmideki alacağını Gürcü'nün ölmesi sebebiyle kefil olduğunu iddia ettiği Agop zimmiden almak için onu taciz etmesi*⁷⁷; ve *İnatiye, Koğas, Serkis ve Tanos adlı zimmilerin halktan haksız yere para talep etmeleri*⁷⁸.

d. Vergi Usulsüzlüklerine dair Hükümler

Vergi usulsüzlükleri ile ilgili olarak incelediğimiz 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 7 adet hüküm suretine rastlanmıştır. Bu hükümlerden üçü iltizam bedeli, ikisi ispenç resmi ve diğer ikisi de cizye vergisindeki suiistimale alakalıdır.

71 SAD 1, 4/3.

72 SAD 1, 166/3.

73 SAD 1, 260/5.

74 SAD 1, 145/3.

75 SAD 1, 152/1.

76 SAD 1, 168/3.

77 SAD 1, 183/4.

78 SAD 1, 196/2.

İltizam bedeli ile alakalı hükümlerin ilkinde, Zile Kazası'nda bir Zaviye Vakfı'nın akarı olan Karaağaçalanı Köyü'nün vergi toplama hakkını Hüseyin isimli zaviyedârdan 250 kuruşa iltizama alan Çark adlı zimmi, sadece 100 akçe vergi toplayabildiğinden zarara uğradığı gerekçesi ile şikâyetçi olmuştur. Meselenin çözümü için emr-i âlî rica etmesi üzerine, Sivas beylerbeyisi ve Zile kadısına Evâsıt-ı Zilhicce 1155/Şubat ortaları 1743 tarihli hüküm yazılmıştır⁷⁹. İltizamla alakalı diğer iki hüküm suretinin konu aynı olup *Gedükçubuk Kazası'na bağlı Örfler, Masisa, Köçekli ve Cihadanlı adlı köylerin malikane vergi gelirlerini üç yıllığına iltizama alan Sarraf taifesinden Matos ve Natagos adlı zimmilerin vergi toplamasına bazı zorba kişilerin mâni olması*⁸⁰ ile ilgilidir.

Gayrimüslimlerin ödediği ispenç resmi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Divriği'ne bağlı Aşve Köyü'nden Donik ve Avannes adlı zimmiler, ödemeleri gereken ispenç resmini kendi köyleri zabıtine ödedikleri halde, Terkin adlı köyün sipahisi bunlardan haksız yere ispenç resmi talep etmesinden dolayı şikâyetçi olmuşlar ve sorunun çözümü için Divan'dan emr-i âlî rica etmişlerdir. Bu rica üzerine, davanın yerel mahkemede görülmesi için Divriği kadısına Evâil-i Zilkade 115/Ocak başları 1743 tarihli hüküm gönderilmiştir⁸¹. İспенç resmi ile alakalı diğer hükümden, Eğin Kazası'ndan Kırkor zimmi, Divriği Kazası'na tabi Yekdedere Köyü'nün zimmi raiyyeti olup ispenç resmini sipahisine eda ettiği halde, Yezdan Köyü zabıtının haksız yere vergi talep etmesinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Sorunun mahallinde çözümü için, Eğin kadısı ve voyvodasına Evâil-i Zilkade 1156/Aralık sonu-Ocak başı 1743-44 tarihli hüküm yazılmıştır⁸².

Gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Eğin Kazası Gayrimüslim reayası, 1155 yılı cizye tahsildarı Bayraktar Osman'ın cizye dağıtımı ve tahsilinde kanuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle kendisinden davacı olmuşlardır. Baş defterdarın davanın mahallinde görülmesi için emr-i âlî yazılması yönündeki ilamı gereğince, Sivas valisine ve Eğin kadısına Evâhir-i Cemaziyülahir 1155/Ağustos sonları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁸³. Cizye vergisi ile alakalı diğer hükümden, Eğin Kazası reayasının İstanbul'da oturan bazı kötü niyetli Eğinli reaya tahriki ile cizyedar usulsüzlük yapıyor diye şikâyetçi olup cizye tahsilinin tehirine sebep oldukları gerekçesiyle Sivas Eyaleti cizyedârı şikâyetçi olmuştur.

79 SAD 1, 76/4.

80 SAD 1, 230/2; SAD 1, 231/5.

81 SAD 1, 58/5.

82 SAD 1, 215/6.

83 SAD 1, 12/3.

Cizyedâr, şikâyetin cizye tahsilinden sonra incelenmesini rica etmiştir. Divan'dan Sivas valisi ve Eğin kadısına gönderilen Evâhir-i Receb 1155/Eylül sonları 1742 tarihli hükümde cizyedâra süre verilmesi, şikâyetin incelenmesi ve gereğinin yapılması emredilmiştir⁸⁴.

e. Miras Davalarına dair Hükümler

Miras davaları ile ilgili olarak incelediğimiz 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 6 adet hüküm suretine rastlanmıştır. Bu hükümlerden dördü mirasa dışarıdan müdahale, biri aile içi miras meselesi ve biri de miras alacağı davasıyla alakalıdır. Dışarıdan miras hisselerine müdahale ile alakalı hükümlerin ilkinde, Eğin Kazası'na tabi İnce Köyü'nden Mıgırđıç adlı zimmi küçükken büyük babası İlya'dan miras kalan evi, aynı köyden zorba İstiyekos adlı zimmi zapt etmiştir. Bu büyüyüp davaya kadir olduğunda gasıptan davacı olmuştur. Gasıp bazı ayan ve zorbalardan destek alarak evi vermemiştir. Mıgırđıç'ın evin kendisine verilmesi için emr-i âlî talep etmesi üzerine, Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi için Sivas valisi ile Eğin ve Sivas kadılarına Evâsıt-ı Cemaziyülahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁸⁵. Miras hissesine dışarıdan müdahale ile ilgili diğer üç hükümde ise *Tüccar Ermeni Acem taifesinden Malnas'ın babası Tokat'ta vefat etmesiyle babasının taşrada olan ticaret mallarından hak talebinde bulunacak olanların davalarının İstanbul'a havalesi talebi*⁸⁶; *sarrafa taifesinden Minas zimminin ölen kardeşi Hazer'den kendisine intikal eden mirasın bir kısmının eşinin kardeşi zimmetinde kalması*⁸⁷ ve *Sivas Kazası'nda Zera Köyü'nden Manuk, Mıgırđıç ve Karav zimmilerin amcaları Makdis Yakop'dan kalan mirasa aynı kazaya bağlı Kovan Köyü'nden Ağayük zimminin haksız müdahalesi*⁸⁸ söz konusudur.

Aile içi miras meselesi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Yeniil Kazası Gürün Nahiyesi sakinlerinden Bahadır zimminin büyük babasının kız kardeşinden kendisi ile başka bir bayan akrabasına mülk ev ve sair eşya miras düşmüş ancak diğer varis bütün mirasa el koymuştur. Bahadır miras hissesinin diğer mirasçıdan alınarak kendisine verilmesi için Divan'dan emr-i şerif rica etmiştir. Merkezden meselenin halli için Yeniil kadısına ve Sivas mütesellimine gönderilen Evâil-i Receb 1156/Eylül başları 1743 tarihli hükümde, meselenin yerel mahkemede çözülmesi emredilmiştir⁸⁹.

84 SAD 1, 24/3.

85 SAD 1, 11/1.

86 SAD 1, 70/1.

87 SAD 1, 180/2.

88 SAD 1, 197/2.

89 SAD 1, 190/4.

Bu kategorideki en son hükümde, Eğin Kazası'ndan Asitane'ye gelince yol üzerlerinde vakı olan kadılar, naipler ve sair yerel yöneticilerden *Eğin Kazası'na tabi İçfe Köyü'nden Dudukar adlı zimminin İstanbul'da sakin murisinden intikal eden ancak bazı kimseler zimmetinde olan miras alacağını almak için İstanbul'a gidişinde engel olunmaması*⁹⁰ istenilmektedir.

f. Cinayet, Irza Tecavüz, Darp ve Zulüm Davalarına dair Hükümler

Bu kategori kapsamında incelenen Sivas ahkâm defterinde 1 cinayet, 1 irza tecavüz, 1 darp ve dış çıkarma, 1 zulüm ve 1 adet de tacizle ilgili hükme rastlanmıştır. Cinayete dair olan hüküm suretinde, Sivas Kazası'nda Terlin adlı zimmi küçükken babası Nazarbet'i Çerçi oğlu Şehbaz adlı zimmi katletmiştir. Buluğa ulaştığında kâtil diyet davası açmıştır. Kâtil zaman aşımı gerekçesiyle yerel mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle davasına muvafık fetva alıp merkezden hakkının iadesi için hüküm rica etmiştir. Merkezden davanın yerel mahkemede görülmesi için Sivas kadısı ve mütesellimine Evâil-i Receb 1156/Eylül başları 1743 tarihli hüküm gönderilmiştir⁹¹. Irza tecavüze dair olan şikâyet kaydında, Sivas Kazası Cincife Köyü'nden ve eşkiya zümresinden Hüseyin adlı kişi ile Haçador adlı zimmi, 1150/1736 senesinde gece yarısı aynı köyden Sobas, Karez, Bogos ve Behebet adli zimmilerin evlerine girip ehl ü iyallerine fil-i şeni eyledikten sonra bir miktar gümüş aletleri ile sair eşyaların dahi yağmalamışlardır. Suçluların cezalandırılması ve gasp edilen eşyaların iadesi için merkezden hüküm rica etmişlerdir. Divan'dan Sivas beylerbeyisi ve Sivas'taki kadınlara gönderilen Evâhîr-i Receb 1156/Eylül sonları 1743 tarihli hükümde, davanın yerel mahkemede görülmesi emredilmiştir⁹².

Darp ve dış çıkarma içerikli dava kaydına göre, Yeniil Kazası'nda Kangal Nahiyesi'ne tabi Hamacı? Köyü'nden Mehmed b. Abdülaziz ve üç adamı, aynı köyden Karagöz oğlu Ohan'ın evin basıp 15 yaşındaki kızı ile bir miktar eşyasın aldıktan başka karısı Mariya ve validesinin başlarını darp ve zevcesinin bir dişini ihraç ve kızını fuzuli ve cebren götürüp Ektrat taifesi içinde gizlemişlerdir. Ohan'ın yerel mahkemeye şikâyeti üzerine, mesele kızın iadesi ile çözülmüştür. Ancak Mehmed sonradan tekrar Ohan'ı taciz etmiştir. Ohan'ın Divan'dan taciz ve müdahalenin durdurulması için hüküm rica etmesi üzerine, meselenin halli için Yeniil ve Türkman-ı Halep Kazası kadılarına ve Yeniil hassa voyvodasına

90 SAD 1, 135/2.

91 SAD 1, 191/4.

92 SAD 1, 195/5.

Evâhir-i Zilhicce 1155/Şubat sonları 1743 tarihli hüküm yazılmıştır⁹³. Zulümle ilgili dava kaydında, Divriği Sancağı'nın Müslim ve Gayrimüslim reayası, mütesellimliğe yeni atanan *yerliden zaleme gürihundan ve yeniçeri zümresinden* Kurşunlu oğlu Kanbur Veli'nin zulüm ve mal gaspı yaptığı gerekçesiyle görevden alınmasını, yerine reaya sever bir kişinin getirilmesini talep etmiştir. Evâil-i Safer 1157/Nisan başları 1744 tarihinde Divriği hassına *ber-vech-i malikane* mutassarıf olan Ali, Kasım, Abdullah ve Eyüb'e gönderilen hükümde reayanın talebine dikkat edilmesi istenilmiştir⁹⁴. Tacize dair dava kaydında ise Sivas'a tabi Perekendedam? adlı köyde Korul? zimmi, aynı köyden zorba Meker zimminin bunun eşini almak için tacizde bulunduğu gerekçesiyle şikâyetçi olmuş ve tacizin menî için hüküm rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi yönünde Sivas kadısı ve mütesellimine Evail-i Cemaziyülahir 1157/Ağustos başları 1744 tarihli hüküm yazılmıştır⁹⁵.

g. Diğer Şikâyet Davalarına dair Hükümler

1 numaralı Sivas Ahkam Defteri'nde yukarıda verilen kategorilere dahil edilemeyen Gayrimüslimlerle alakalı farklı şikâyet konularını içeren 3 adet hüküm sureti daha yer almaktadır. Bunların birincisinde, Divriği ahalisinin zimmi reayaları Divriğili Kirkos'u vergi ve sair işleri için vekil tayin etmişlerdir. Kirkos, görevini hakkıyla yaptığı halde, bazı gazez sahipleri buna müdahale ettiklerinden şikâyetçi olmuş ve müdahalenin kaldırılması için merkezden hüküm rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede halli için Evâsıt-ı Rebiülahir 1156/Haziran ortaları 1743 tarihinde Sivas beylerbeyisi ve Divriği kadısına emr-i şerif yazılmıştır⁹⁶. Diğer ikinci hüküm suretinde, Tokatlı tüccar Ohan zimmi, ticaret için kazalar arasındaki yolculuk ve ikametleri sırasında bazı zorbarlar ve zabitelerin sırf mal almak ve cezalandırmak kastıyla dava açtuklarından şikâyetçi olmuştur. Bu davalardan 5000 akçeden fazla olanlarının yerel mahkemede dinlenmeyerek İstanbul'a havale edilmesini talep etmiştir. Bu talebinin gereği için Divan'dan Evâsıt-ı Cemaziyülevvel 1156/Temmuz ortaları 1743 tarihinde Tokat mollasına ve kadısına hüküm yazılmıştır⁹⁷. Üçüncü ve son hüküm suretinde ise Sivas kazası Göküdin köyünden Sermude, vekili kardeşi Aramya aracılığı ile mahkemede

93 SAD 1, 82/4.

94 SAD 1, 243/1.

95 SAD 1, 284/3.

96 SAD 1, 147/4.

97 SAD 1, 169/3.

Ohan adlı zimmiden davacı olmuştur. Ohan'ın dışarda Sermede hakkında bazen “nikâhlımdır”, bazen de “nişanlımdır” diyerek onun başkası ile izdivacına mâni olduğunu iddia etmiştir. Ohan ise onunla kesinlikle alakasının olmadığını bildirmiştir. Ohan'ın müdahalesinin devam ettiği gerekçesiyle ve bunun menî için emr-i âlî istenilmiştir. Evâil-i Cemaziyülevvel 1157/Temmuz başları 1744 tarihinde Sivas kadısı ve mütesellimine gönderilen hükümde Sermude'nin başkası ile evlenmesine mâni olunmaması emredilmiştir⁹⁸.

3. Gayrimüslimlerle Alakalı Davalarının Hukuki Sonuçları

Sivas eyaletinden Divan-ı Hümayun'a gelen Gayrimüslimler alakalı bütün şikâyetlerin her birine Divan'da çözümler üretildikten sonra bunların uygulanması için taşra idarecilerine farklı ifadelerle emirler gönderilmiştir. Toplam 65 hüküm suretinin yarıya yakınında şikâyete konu olan davaların tekrar yerel mahkemede görülmesi eyalet yöneticilerine emredilmiştir. Örneğin, Sivas Kazası'nda Terlin adlı zimmi küçükken babası Nazarbet'i Çerçi oğlu Şehbaz adlı zimmi katletmiştir. Terlin, buluşa ulaştığında katile diyet davası açmıştır. Katil zaman aşımı gerekçesiyle yerel mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle davasına muvafık Şeyhülislam'dan fetva alıp merkezden diyet hakkının iadesi için hüküm rica etmiştir. Merkez davanın yerel mahkemede görülmesi için Sivas kadısı ve mütesellimine hüküm göndermiştir. Bu durum aşağıdaki alıntıdan daha iyi anlaşılmaktadır:

“...bu bâbda dâvasına muvafık müte‘addid fetevâ-yı şerifesi olduğun bildirüp fetvâ-yı şerifeleri mücebince şer‘le görülüp icrâ-yı şer‘ ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında ricâ etmeğin mahallinde şer‘le görülmek için yazılmıştır.”⁹⁹

Bazı Gayrimüslim davalarında mahallinde yapılan yargılamalardan sonuç alınmayıp durum Divan-ı Hümayun'a iletilip buradan mahallinde kanuna göre çözülmesi için emir verilmesine rağmen uygulanmadığında tekit amaçlı tekrar hüküm yazıldığı görülmektedir. Örneğin, sarraf taifesinden Matos ve Nikos adlı zimmiler Sivashlı Mustafa'ya 1153/1739 senesinde Asitane'ye geldiğinde memleketine döndüğünde göndermesi şartıyla senetle 1750 kuruş borç vermişler ancak bu şahıs borcunu defaatle talep ettikleri halde eda etmemiştir. Alacaklıların talebi üzerine çavuş marifetiyle borçlunun Asitane'ye getirilmesi için emr-i âlî sadır olmuş ancak borçlu Mustafa zorba olduğundan İstanbul'a getirilmesi mümkün

98 SAD 1, 272/2.

99 SAD 1, 191/4.

olmamıştır. Alacaklılar, borçlu Mustafa'nın kapıcıbaşı mühürdar Mustafa marifetiyle İstanbul'a getirilmesi hakkında tekrar emr-i şerif rica etmişlerdir. Bunun üzerine, Divan'daki kayıtlar tekrar incelenmiş ve bu hususta daha önce emr-i şerif gönderildiği anlaşıldığından önceden sadır olan emir gereğince hareket edilmesi için Sivas Eyaleti'ndeki kadılarına hüküm yazılmıştır. Bu durum hüküm suretinde şöyle ifade edilmiştir:

“...mezbûr Mustafa bulunduğu mahalde mübâşir ma'rifetiyle ahz ve Asitane-i sa'adetime ihzar için emr-i şerifim verildiği mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i mücebince 'amel olunmak için tekrar emr-i âli sâdır olmuşken mezbûr Mustafa ziyâde mütégallibeden olmağla i'ta'at-ı emr-i âli etmediğinden nâşi icrâ-yı hakk mümkün olmayup ol vecihle bunlara kadr-ı külli eyledüğün bildürüp ol tarafa âhar husus için emr-i şerifimle ta'yin olunan dergâh-ı mu'allam kapucubaşlarından mühürdâr Mustafa dâme mecdühu ma'rifetiyle mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim mücebince merbûr Mustafa Asitâne-i sa'adetime ihzâr ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında emr-i şerifim ricâ eyledikleri ecilden Divân-ı Hümayûmda mahfûz olan kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olındukda ber vech-i muharrer ihzâr için emr-i şerifim verildiği mastûr ve mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim mücebince 'amel olunmak için yazılmıştır.”¹⁰⁰

Bazı vergi usulsüzlükleri ile ilgili Divan-ı Hümayun'a intikal eden davalarda, baş defterdarın ilamı çerçevesinde meselelerin çözümü ile alakalı hükümler yazılmıştır. Örneğin, Eğin kazası Gayrimüslim reayası 1155/1742 yılı cizye tahsildarı Bayraktar Osman'ın cizye dağıtımı ve tahsilinde kanuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle kendisinden davacı olmuşlardır. Baş defterdarın davanın mahallinde görülmesi için emr-i âli yazılması yönündeki ilamı gereğince, Sivas valisine ve Eğin kadısına hüküm gönderilmiştir. Mevzu aşağıdaki alıntudan daha iyi anlaşılmaktadır:

“...mahâlinde ma'rifet-i şer'le görülüb cizyedâr-ı mezbûrun hilâf-ı şer'i ve mugâyir-i şurût fukarâ raiyyete olan ta'addisi men' ü def' ve ziyâde akçe aldığı vâki' ise ba'de's-sübût-ı şer'i kendüsünden redd olunmak üzere emr-i şerifim tahriri bâbında bi'l-fi'il baş defterdarın olan Ali dâme uluvvuhu i'lâm etmeğın i'lâmı mücebince 'amel olunmak bâbında fermân-ı âli-şân yazılmıştır.”¹⁰¹

100 *SAD* 1, 198/1.

101 *SAD* 1, 12/3.

Sonuç

I numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde yer alan Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri üzerine yaptığımız bu kısa analizden bazı önemli sonuçlar çıkarmak ve genel değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Sivas ahkâm defterlerine divânî hatla yazılmış olan şikâyet hüküm suretleri, diplomatik açıdan Divan'da tutulan Mühimme defterlerinde yer alan hükümlerle aynı formattadır. Her bir şikâyet hükmünde giriş/hitap cümlesi, şikâyetçinin kimliği, şikâyet konusu, çözüm önerisi ve tarih kısımları kendine has diplomatik ifade biçimleriyle kesin olarak yer almıştır.

Osmanlı Devleti İslam hukuku çerçevesinde Gayrimüslim tebaasına da şikâyet hakkı tanımıştır. İncelenen ahkâm defterindeki hüküm suretlerinden Osmanlı taşrasında Sivas Eyaleti'ne tabi yerleşim yerlerinde Gayrimüslim tebaanın mağduriyetleri söz konusu olduğunda hak arama yoluna gittikleri ve şikâyet haklarını kullanarak şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a ulaştırdıkları ve olumlu cevap aldıkları görülmektedir.

Sivas Eyaleti'nden merkeze yansıyan Gayrimüslimlerle ilgili şikâyetlerin Osmanlı Devleti'nin en üst merkez yürütme organı olan Divan-ı Hümayun'da incelenerek meselelerin çözümlendiği görülmektedir. Çözüme ulaşmada şikâyet konularıyla ilgili varsa önceki hükümler ya da Şeyhülislamlik makamından verilen fetvalar da dikkate alınarak merkezdeki defter kayıtlarına göre yeni hükümler hazırlanarak eyaletlerdeki idari ve adli birimlerin yöneticilerine gönderilmiştir. Taşra idarecileri kendilerine ulaşan hükümlere göre şikâyetleri gidermeye çalışmış, hiçbir şekilde davaların askıda kalmasına fırsat verilmemiştir. Bazı şikâyet davalarının ise mahallinden alınarak İstanbul'da görülmesi uygun görülmüştür.

Son olarak, incelenen Gayrimüslimlere dair hüküm suretlerinden, dava konularının *alacak-verecek meseleleri; özel yaşama ve mülkiyete müdahale ile ilgili davalar; para ve eşya gaspı ile haksız para talebi şikâyetleri miras anlaşmazlıkları, vergi usulsüzlükleri ile ilgili davalar ve cinayet, darp, taciz ve tecavüzle ilgili şikâyetler* gibi ana kategorilerde toplandığı görülmektedir. Bu kategoriler içinde alacak verecek meseleleri %42 civarında bir oranla daha fazla şikâyete konu olmuştur. Bu durum, Gayrimüslimlerin ana meşguliyet alanlarının başında ticaretin yer aldığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

Sivas Ahkâm Defteri (SAD) 1, 1(m)/3; 4/3; 5/2; 6/1; 8/2; 11/1; 12/3; 17/4; 24/3; 25/1; 26/4; 30/7; 31/2; 44/4; 48/4; 58/5; 70/1; 74/4; 76/4; 82/4; 85/4; 90/1; 90/5; 98/5; 108/1; 111/5; 118/3; 135/2; 145/3; 147/4; 152/1; 155/1; 156/4; 164/2; 166/3; 168/3; 169/3; 177/3; 180/2; 183/4; 187/3; 190/4; 191/4; 195/5; 196/2; 197/2; 198/1; 215/6; 220/5; 228/3; 230/2; 231/5; 242/2; 243/1; 254/2; 257/4; 260/4; 260/5; 262/1; 271/2; 272/2; 273/3; 276/3; 284/3; 288/2.

Kitap ve Makaleler

Açıklık, Ali, “1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri”, *Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, III, Samsun 2012, s. 433-445.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 37-110.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.

Çelik Buket, “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, İksad Yayınevi, Gaziantep, Ağustos 2017, s. 112-137.

Dursun, Kübra, *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Eryılmaz, Bilal *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 38.

Gümrükçüoğlu, Saliha Okur, “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1656/17690.pdf>, s. 179.

İnalçık, Halil, “Adâletnâmeler”, TTK. Belgeler II/3-4, 1965, s. 49-145.

İnalçık, Halil, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 33-54.

Konan, Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1987/20756.pdf>, s. 180.

Matuz, J. E., "Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (edit., Caesar E. Farah), The Thomas Jefferson University Press, Missouri, (1993).

Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayınları, İstanbul. 2000.

Özdemir, Fulya, *Eyalet-i Sivas'ta Ekonomik ve Sosyal Hayat (I No'lu Sivas Ahkâm Defterine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017.

Öztürk, Said, "*Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri*", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Hejat Göyünç*, Edit. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001, s. 613-614.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Târîhi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB yayınları, C I, İstanbul 1993.

Pekdoğan, Sibel, *19 Numaralı Sivas Ahkam Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-60)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.

Sahillioglu, Halil, "*Ahkâm Defteri*", *DİA*, C I, 1988, s. 551.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, C X, Ankara 2002, s. 183-215.

